

ANNA TABAKA
Centrum Rysunku i Grafiki
im. Tadeusza Kulisiewicza w Kaliszu
Oddział Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej

ZESZYTY
KALISKIEGO TOWARZYSTWA
PRZYJACIÓŁ NAUK NR 17
W KRĘGU KALISKICH BADAŃ NAD
SZTUKĄ I KULTURĄ ARTYSTYCZNĄ 2
KALISZ 2017
ISSN 1426-6547

PODRÓŻ 1937 SZKICOWNIKI I WIDOKÓWKI TADEUSZA KULISIEWICZA JAKO ŹRÓDŁO POZNANIA DROGI ARTYSTY

WSTĘP

W 1937 roku Tadeusz Kulisiewicz (1899-1988), pochodzący z Kalisza wybitny polski rysownik i grafik, wyruszył w kilkumiesięczną podróż po Europie. Trasa wiodła przez Austrię, Włochy, Francję i Wielką Brytanię. Najwięcej czasu artysta spędził w Italii, gdzie odwiedził kilkadziesiąt miast i miasteczek. W życiorysie napisanym w latach tużpowojennych Kulisiewicz nazwał tamtą wyprawę „studiami artystycznymi”¹. Uwagi z „przebiegu nauki” zawarł w dwóch niewielkich notatkach² przechowywanych w Centrum Rysunku i Grafiki im. Tadeusza Kulisiewicza³ Oddziale Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu, którego zbiory archiwalne budują podstawę źródłową tego tekstu. Istotnym uzupełnieniem notatek są pocztówki⁴ wysłane do Polski w tym czasie, głównie do żony Marii Suder (1910-1984) przez artystę nazywaną Basią⁵. Widokówki przynoszą wstępny zapis myśli następnie rozwijanych w szkicownikach oraz żartobliwe relacje z codzienności

¹ *Życiorys*, sygn. MOZK/AK/N/3/1-2/; MOZK/AK/N/104/1-2/, zb. Centrum Rysunku i Grafiki im. Tadeusza Kulisiewicza w Kaliszu Muzeum Okręgowo Ziemi Kaliskiej w Kaliszu (dalej jako CRiG).

² *Szkicowniki (notatniki) z podróży 1937, Włochy*, sygn. MOZK/S/K/1468 i *Francja/ Anglia* – szkicownik w opracowaniu inwentaryzatorskim, zb. CRiG.

³ W CRiG, otwartym w 1994 roku przy ul. Kolegialnej 4, w skrzydle po dawnym kolegium jezuickim, przechowywane są prace graficzne i rysunkowe oraz szkicowniki i bogate archiwum dokumentów, pochodzące z warszawskiej pracowni Tadeusza Kulisiewicza. Kolekcję uzupełnia księgozbiór grafika. Swoją pracownię wraz z wyposażeniem artysta zapisał rodzinnemu miastu w testamentcie.

⁴ Widokówek z tego okresu w zbiorach CRiG zachowało się 68, sygn. MOZK/AK/K/549-617.

⁵ Maria Suder (1910-1984), pochodziła z rodziny kolejarskiej z Krakowa, pochowana wspólnie z mężem na cmentarzu wojskowym na Powązkach w Warszawie; Basią nazywał ją Kulisiewicz i znajomi.

podróżowania (noclegi, komunikacja, jedzenie). Pocztowe kartki okazują się także cennym źródłem poznania towarzysko-artystycznych powiązań.

Tadeusz Kulisiewicz korzystał ze szkicowników od młodzieńczego do późno-dojrzałego okresu twórczości⁶. Niektóre można przyporządkować do określonych cykli prac artysty (np. „Szlembark”, „Stalowe ptaki”, „Moja historia sztuki”, „Godzina śródziemnomorska”, „Obrazy spalone”), inne są swobodnymi zapisami podróży z różnych krajów. Kulisiewicz był znany ze swoich artystycznych notatników, na co wymierny wpływ miało wydanie *Dziennika kubańskiego* (1984)⁷, a wcześniej m.in. rysunków z podróży do Indii w dwóch wersjach językowych (1959, 1964)⁸. Kartki ze szkicowników były także pokazywane i reprodukowane w katalogach towarzyszących wystawom artysty⁹.

Wydawnictwa, podobnie jak wszystkie azjatyckie i amerykańskie wyprawy¹⁰ kaliszana, miały swój wymiar polityczny. Twórczość szanowanego profesora Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie¹¹, nie stroniącego od pełnienia funkcji społecznych w dwuznacznych politycznie czasach¹² była oficjalnie promowana

⁶ Tadeusz Kulisiewicz (dalej jako: TK) zapisywał swoje słowno-rysunkowe notatki w zeszytach różnych formatów; najstarsze mają formę notatników kieszonkowych. CRiG przechowuje 38 szkicowników.

⁷ Tadeusz Kulisiewicz, *Dziennik kubański* (Katowice: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1984).

⁸ Tadeusz Kulisiewicz, *Rysunki z Indii. Wstęp: Andrzej Jakimowicz* (Warszawa: Wydawnictwo Artystyczno-Graficzne RSW „Prasa”, 1959); Tadeusz Kulisiewicz, *Indisches Tagebuch. Wstęp: Joanna Guze* (Berlin: Henschelverlag Kunst und Gesellschaft, 1964).

⁹ Np. Tadeusz Kulisiewicz. *Wystawa rysunków: „Kaukaskie koło kredowe”, „Meksyk”, „Indie”* (Warszawa: Centralne Biuro Artystyczne, Związek Polskich Artystów Plastyków, 1958); Tadeusz Kulisiewicz. *Rysunek, grafika* (Kalisz: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej, grudzień 1979); *Azja mistrza Kulisa - rysunki Tadeusza Kulisiewicza z Chin i Indii. Wstęp: Jacek Szelegajd* (Warszawa: Muzeum Azji i Pacyfiku, listopad - grudzień 1984); Tadeusz Kulisiewicz, tekst: Hanna Jaworowicz i Barbara Kowalska (Kalisz: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej, 1999).

¹⁰ Dalekie podróże TK: Chiny (1952), Indie (1956), Meksyk (1957, 1959), Brazylia (1962), Kuba (1977).

¹¹ TK związany z warszawską ASP od czasów przedwojennych, nominację na profesora nadzwyczajnego otrzymał 29. 08. 1946 r., cztery lata później, 12. 08. 1950 r., został profesorem zwyczajnym. Dokumenty nominacji podpisali Bolesław Bierut jako prezydent RP, a na prof. zwyczajnego także Stefan Dybowski, minister kultury i sztuki, por. MOZK/AK/DŹS/9/1-7/1 oraz MOZK/AK/DŹS/1-7/4. O pozycji zajmowanej przez TK w warszawskim środowisku artystycznym wiele mówi wspomnienie grafika Rafała Strenta: *Tadeuszowi Kulisiewiczowi zostałem przedstawiony, ale nie sądzę, bym miał prawo mówić, że się znaliśmy. Obywatel świata, uznana gwiazda i niesłychany majster, któremu talent zaprzętał głowę do tego stopnia, że często zapominał o innych obowiązkach(...)*, por. tegoż, „Noblesse oblige. Pracownia grafiki warsztatowej”, *Aspiracje* (jesień 2008), 46.

¹² Kulisiewicz należał m. in. do: Polskiego Komitetu Obrońców Pokoju, Prezydium Rady Kultury i Sztuki przy Ministerstwie Kultury i Sztuki, Narodowej Rady Kultury, Prezydium Zgromadzenia Młodych Wyborców Warszawy, Obywatelskiego Komitetu Frontu Narodowego, Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej (legitymacja członkowska nr 112 w ASP); były to funkcje społeczno-polityczne. Z racji swojej podstawowej działalności

przez ministerstwa, co zdecydowanie ułatwiało, a w skrajnych przypadkach umożliwiało komunikację ze światem¹³. Spektakularne podróże wybranych artystów były potrzebne politykom jako dowód pozorowanej, bo ściśle kontrolowanej otwartości granic¹⁴. Chiny, Indie, Meksyk, Brazylia, Kuba – same nazwy krajów, do których za pozwoleniem władz Kulisiewicz wyjeżdżał, w Polsce za żelazną kurtyną musiały wzbudzać zdwojoną ciekawość. Była ona podsycana przez państwową propagandę uprawianą na łamach ogólnodostępnych pism¹⁵, promujących twórczość Tadeusza Kulisiewicza. Podobną rolę spełniały albumy prac artysty wydawane przez państwowe firmy czy nagrody przyznawane grafikowi¹⁶ oraz liczne wystawy krajowe i zagraniczne, organizowane przy współudziale ministerstwa¹⁷. Wielorako pojętą egzotycznością rozumianą jako niezwykłość (osobliwość) przesłaniano fakt podstawowy - Kulisiewicz podróżował nie tylko w celach artystycznych. Jego zagraniczne pobyty były wykorzystywane propagandowo; artysta wyjeżdżał jako emisariusz państwa demokracji ludowej (demokracji socjalistycznej), to jest

zawodowej należał do Związku Polskich Artystów Plastyków i Związku Nauczycielstwa Polskiego. Por. MOZK/AK/DŹS/18/1-3/2; MOZK/AK/DŹS/19; MOZK/AK/DŹS/25; MOZK/AK/DŹS/31/1-4/4; MOZK/AK/DŹS/35/1-4/1; MOZK/AK/DŹS/ 31/1-4/4; MOZK/AK/DŹS/36; MOZK/AK/DŹS/43.

¹³ Reprezentacyjno-polityczny wymiar roli pełnionej przez TK pośrednio odbija się w liczbie zaproszeń od ambasad, w tym państw socjalistycznych, por. sygn. MOZK/AK/DŹS /219, sygn. MOZK/AK/DŹS /264, sygn. MOZK/AK/DŹS /280 oraz kilkadziesiąt innych w opracowaniu inwentaryzatorskim.

¹⁴ Wymianie artystycznej pomiędzy państwami bloku wschodniego a Europą Zachodnią w okresie stalinizmu była poświęcona wystawa w warszawskiej Narodowej Galerii Sztuki Zachęta pt. „*Mapa. Migracje artystyczne a zimna wojna*” (30.11.2013-9.02.2014). Por. Joanna Kordjak-Piotrowska, „*Mapa. Migracje artystyczne a zimna wojna*”, Zachęta (grudzień 2013 - styczeń, luty 2014), 4-17. O wystawie, w tym wyjazdach Kulisiewicza także Dorota Jarecka, tejeże, *Dookoła świata z polskimi artystami. W PRL-u*, wersja elektroniczna, http://wyborcza.pl/1,75410,15056479,Dookoła_swiate_z_polskimi_artystami__W_PRL_u.html (dostęp 3. 05. 2017).

¹⁵ Por. okładki czasopism z fotografiami TK, m.in.: *Żołnierz Wolności* 45/910 (1965), *Polska* 2/187 (1972), *Perspektywy* 47/534 (1979). Reporterska fotografia (aut. Zygmunt Gamski) na okładce *Żołnierza Wolności* pokazuje wręczenie TK nagrody I stopnia Ministra Obrony Narodowej w dziedzinie plastyki, w środku gazeta zamieszcza obszerny reportaż z uroczystości.

¹⁶ Najważniejsze nagrody państwowe TK w okresie powojennym: Order Sztandaru pracy II klasy (1949), nagroda państwowa I stopnia (1952), Nagroda Państwowa I stopnia za całokształt twórczości (1955), I nagroda ministra kultury i sztuki za indyjski i meksykański cykl rysunków (1962), nagroda I stopnia ministra kultury i sztuki (1965), nagroda I stopnia ministra obrony narodowej za cykl „*Stalowe ptaki*” (1965), Order Budowniczego Polski Ludowej (1971), por. *Katalog 1979*.

¹⁷ Pełny spis wystaw TK do 1970 r. można znaleźć tutaj: *Tadeusz Kulisiewicz. Wystawa prac. Katalog*. Opr. katalogu Irena Jakimowicz i Ewa Maliszewka (Warszawa: Galeria Sztuki Współczesnej, kwiecień – maj 1971); rozszerzenie spisu do 1979 roku w: *Katalog 1979*.

zależnego od dyktatury Związku Radzieckiego¹⁸. Polityczna relacja odbijała się także w treści powojennych zapisków¹⁹.

Notatniki wcześniejsze²⁰ dotychczas cieszyły się mniejszym zainteresowaniem, choć sporadycznie były wykorzystywane przy opracowywaniu scenariuszów wystaw²¹. W stosunku do szkicowników z pozaeuropejskich krajów międzywojenne różnią się nie tylko treścią, ale także formą. Zdecydowanie więcej w nich tekstu, mniej rysunków. Refleksje dotyczą głównie sztuki, brakuje odniesień czy obserwacji społeczno-politycznych. Różnica czasowa uwypukla także inny walor notatek z 1937 roku. Wiele na tych stronach bardzo żywych, pierwszych wrażeń płynących z odbioru kanonicznego zestawu dzieł historii sztuki zachodnioeuropejskiej, co decyduje o uniwersalności omawianych zapisków. Droga Tadeusza Kulisiewicza z 1937 roku zakreśliła bowiem klasyczną trasę *grand tour* – podróży intelektualnej podejmowanej dla poszerzenia horyzontów i estetycznego wyrobienia wykształconego Europejczyka. Artystyczne konsekwencje tamtej wyprawy odkrywają interesującą kartę dla badaczy spuścizny rysownika i grafika. Omawiane szkicownicy i widokówki to nieprzebadane dotychczas źródło poznania szczegółów podróży Tadeusza Kulisiewicza z 1937 roku, co w powiązaniu z artystyczną biografią otwiera nowe możliwości badań nad historycznymi realiami życia i dzieła kaliszana.

OKOLICZNOŚCI WYJAZDU

Kulisiewicz w roku swojej wielkiej europejskiej podróży miał 38 lat. Był w tym czasie uznanym grafikiem o sporym dorobku, twórcą drzeworytniczych cyklów szeroko komentowanych przez prasę. Związany z Akademią Sztuk Pięknych w Warszawie

¹⁸ Niezmiernie ciekawie przedstawiają się okoliczności i programy wyjazdów TK do Chin, Meksyku, Brazylii i na Kubę – temat w trakcie opracowywania przez autorkę tekstu.

¹⁹ Symptomatyczny jest tutaj szkicownik chiński, w którym zawsze bliskie Kulisiewiczowi obserwacje natury – zapisane i narysowane – łączą się z zachwytem nad porządkiem społecznym w komunistycznym państwie. Por. *Szkicownik chiński*, MOZK/S/K/1711. W Indiach w 1956 roku Kulisiewicz spotkał z pierwszym premierem Indii Nehru (dwa spotkania). Por. *Szkicownik Indie*, 1956, sygn. MOZK/S/K/1463.

²⁰ Z okresu przedwojennego CRiG przechowuje: szkicownik z okresu studiów w ASP w Warszawie, sygn. MOZK/S/K/1475, szkicownik z Francji (1930), sygn. MOZK/S/K/1470 (oba szkicowniki zawierają głównie rysunkowe notatki) oraz interesujące mnie tutaj szkicowniki z podróży 1937: *Włochy*, sygn. MOZK/S/K/1468 i *Francja/Anglia* – szkicownik w opracowaniu inwentaryzatorskim. Po wojnie Kulisiewicz jeszcze raz odwiedził wiele miejscowości we Francji i Włoszech, które znał z wcześniejszych podróży, na co wskazuje szereg zapisków z późniejszych lat.

²¹ CRiG: „*Kobieta w twórczości Tadeusza Kulisiewicza*” (23.01 – 15.04.2014), kuratorka Hanna Jaworowicz; „*Tadeusz Kulisiewicz. Moja historia sztuki*” (10.02-16.04.2017), kuratorka Anna Tabaka.

(najpierw jako student Miłosza (1858-1944)²² i Mieczysława Kotarbińskich (1890-1943)²³ oraz Władysława Skoczylasa (1883-1934)²⁴, a następnie asystent w pracowni Miłosza Kotarbińskiego, gdzie do wybuchu wojny prowadził ćwiczenia z rysunku²⁵, aktywnie uczestniczył w życiu uczelni i budowaniu prestiżu polskiej sztuki nowoczesnej. Będąc członkiem Stowarzyszenia Polskich Artystów Grafików „Ryt”²⁶, wystawiał swoje prace w Polsce i zagranicą²⁷. Swoistym przeglądem dokonań graficznych artysty była ekspozycja z 1936 roku, przygotowana przez Instytut Propagandy Sztuki²⁸ w Warszawie, rok później – po otrzymaniu przez Kulisiewicza

²² Miłosz Kotarbiński, malarz, pedagog, krytyk sztuki, kompozytor pieśni, założyciel prywatnej szkoły malarskiej dla kobiet w Warszawie (1892-1912), wykładowca, profesor, a następnie dyrektor (do emerytury w 1929 roku) warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych, przekształconej w 1932 w Akademię Sztuk Pięknych. Por. w: Anna Lewicka-Morawska, Marek Machowski, Maria Anna Rudzka, *Słownik malarzy polskich. Od średniowiecza do modernizmu*, t. 1 (Warszawa: Wydawnictwo Arkady, 1998), 91.

²³ Mieczysław Kotarbiński, malarz i grafik, profesor ASP w Wilnie i Warszawie, jeden z założycieli Spółdzielni „Ład”, syn malarza Miłosza, rozstrzelany przez hitlerowców na Pawiaku, por. w: *Słownik malarzy polskich. Od dwudziestolecia międzywojennego do końca XX w.*, t. 2 (Warszawa: Wydawnictwo Arkady sp z o.o., 2001), 167.

²⁴ Władysław Skoczylas, malarz, grafik, rzeźbiarz, pedagog, profesor ASP w Warszawie (kierownik katedry grafiki), wykładowca ASP w Krakowie, twórca ‘polskiej szkoły’ drzeworytu nowoczesnego, współzałożyciel Stowarzyszenia Polskich Artystów Grafików „Ryt”, por. Maryla Sitkowska, „Skoczylas Władysław”, w: *Słownik malarzy*, t. 2, 317-318; teźże, *Władysław Skoczylas (1883-1934)*. Katalog. (Warszawa: Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie, Muzeum nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym, Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce, 2015).

²⁵ Biogram artystyczny Tadeusza Kulisiewicza: Ewa Gorządek, *Tadeusz Kulisiewicz*, wersja elektroniczna: <http://culture.pl/pl/tworca/tadeusz-kulisiewicz> (dostęp 12. 08. 2017); Łukasz Kossowski, „Kulisiewicz Tadeusz”, w: *Słownik malarzy polskich*, t. 2, 179-180. Ciekawe wątki biograficzne również tutaj: Hanna Jaworowicz, „Rysunki z podróży”, w: *Kulisiewicz i jego stypendyści*, red. Agnieszka Cieślińska-Kawecka i in. (Warszawa: Fundacja Stypendia i Nagrody im. Tadeusza Kulisiewicza, Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie, 2008), 7-10 oraz Barbara Kowalska, *Kulisiewicz i Kalisz*, w: tamże, 11-16.

²⁶ Stowarzyszenie Polskich Artystów Grafików „Ryt”, założone w 1925 roku przez Władysława Skoczylasa i Ludwika Gardowskiego, profesorów ASP w Warszawie, dla doskonalenia sztuki drzeworytniczej; członkowie m.in. Bogna Krasnodębska-Gardowska, Stanisław Ostoja-Chrostowski, Tadeusz Cieślewski syn, Wacław Wąsowicz, Stefan Mrożewski, Edmund Bartłomiejczyk, Tadeusz Kulisiewicz; istniało do 1939 r. Tadeusz Cieślewski syn był autorem pierwszego monograficznego ujęcia historii „Rytu”, por. tegoż, „Z dziejów „Rytu”. W dziesiątą rocznicę pierwszej wystawy „Rytu”, *Plastyka* 1/8-9 (1936): 149-180.

²⁷ „Ryt” z Kulisiewiczem prezentował się m.in. na XVII Biennale w Wenecji (1930), III Wystawie Międzynarodowej Drzeworytów i Litografii w Chicago (1931/32), wystawie współczesnej grafiki polskiej i czechosłowackiej w Londynie (1930), w Barcelonie (1934). Pełny spis wystaw „Rytu” (1925-1939) z udziałem Tadeusza Kulisiewicza por. *Tadeusz Kulisiewicz. Katalog 1971*, 40-42.

²⁸ Instytut Propagandy Sztuki został założony w 1930 roku przez artystów plastyków, architektów i krytyków: Władysława Skoczylasa, Karola Stryjeńskiego, Bohdana Pniewskiego,

Nagrody Miasta Łodzi za całokształt twórczości²⁹ – powtórzona w Łodzi. Złożyły się na nią prace z najważniejszych cykli drzeworytniczych, które ugruntowały pozycję artysty jako oryginalnego, nieprzeciętnego twórcy³⁰ („Szlembark” (1932), „Bacówka” (1932-1933), „Metody” (1934), „Wieś w Gorcach” (1935)). Krytycy zwracali uwagę na rzeźbiarskie inklinacje Kulisiewicza w rozumieniu graficznej formy oraz ekspresję jego linii i plam czerni, których rodowodu upatrywano w tradycji późnośredniowiecznej i młodopolskiej (Wyspiański). Wskazywano także tropy romańskie oraz ludowe³¹. W dzieło kaliszana wpisywały one pewną surowość estetycznego wyrazu i budowały autentyczność wypowiedzi. Z uznaniem przysły nagrody, które pomogły sfinansować podróżowanie, w tym stypendium dotowanego przez państwo Funduszu Kultury Narodowej³².

Juliusza Starzyńskiego i Jerzego Warchałowskiego dla promocji nowoczesnej polskiej sztuki. Taką prezentowano w siedzibie IPS przy ul. Królewskiej 13 (budynek zaprojektował Karol Stryjeński) i w czasopiśmie wydawanym przez IPS – „Nike”. Instytut Propagandy Sztuki, zob. Krystyna Kubalska-Sulkiewicz, „Instytut Propagandy Sztuki”, w: *Polskie życie artystyczne w latach 1915-1939*, praca zbiorowa pod red. Aleksandra Wojciechowskiego (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1974), 556-560.

²⁹ Kalisz, miasto rodzinne TK, do 1937 roku leżał w województwie łódzkim. Nagroda miasta Łodzi mająca promować twórców związanych z Łodzią i miasto jako ośrodek kultury, początkowo została ustanowiona jako nagroda literacka (1927 – nagroda dla Aleksandra Świętochowskiego). Od 1932 roku przyznawana przedstawicielom polskiej nauki, literatury pięknej i sztuk plastycznych. Do nagrody w 1937 roku obok Tadeusza Kulisiewicza zgłoszono pięciu kandydatów: Felicjana Szczęsnego-Kowarskiego (1890-1948), Karola Hillera (1891-1939), Ludomira Ślendrańskiego (1889-1980), Tytusa Czyżewskiego (1880-1945) i Romualda Kamila Witkowskiego (1876-1960). Nagrodę TK przyznano po dyskusjach i kilkakrotnym głosowaniu, por. „Nagroda plastyczna m. Łodzi”, *Goniec Częstochowski* 91 (1937).

³⁰ Maria Twarowska, autorka najpoważniejszego opracowania krytycznego dorobku Kulisiewicza z okresu przedwojennego, rozpoczęła swoje omówienie: *Kulisiewicz stworzył swój styl w drzeworycie i w rysunku. W tym stylu nie wyczuwa się, aby artysta kiedykolwiek pozwał sobie na manierę, spuszczał się [zdawał się] na nawyk ręki. Sposoby jego są zawsze rzetelnymi środkami ekspresji (...)*, por. teźże, „Tadeusz Kulisiewicz. Charakterystyka stylu”, w: *Nike. Czasopismo poświęcone polskiej kulturze plastycznej* 4 (1937): 162.

³¹ Tamże: 162-178; Helena Blum, *Nowoczesny drzeworyt polski*, (Lwów: Towarzystwo Naukowe, 1937), 9; Mieczysław Wallis, „Tadeusz Kulisiewicz”, *Wiadomości Literackie* 1 (1936): 5; Roman Zrębowicz, „Zwycięski pochod grafiki polskiej”, *Tygodnik Ilustrowany* 49 (1936): 929-931; M. Masłowski, „Tadeusz Kulisiewicz”, *Arkady* (luty 1937): 86, 90, 92. Poglądy krytyków po wojnie zrekapitulowała Irena Jakimowicz we wstępie do albumu prac artysty, por. teźże, *Tadeusz Kulisiewicz* (Warszawa: Wydawnictwo Arkady, 1976), 5-6.

³² Fundusz Kultury Narodowej, fundacja dotowana przez państwo, wspomagana przez osoby prywatne i instytucje; zadaniem funduszu było popieranie polskiej twórczości naukowej i artystycznej za pomocą zasiłków i stypendiów dla indywidualnych osób, dotacji dla wydawnictw oraz subwencji dla placówek i zespołów naukowych i artystycznych, por. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Fundusz-Kultury-Narodowej;3903248.html> (dostęp 17. 08. 2017). Szerzej: *Fundusz Kultury Narodowej (1928-1937). Zarys działalności* (Warszawa: Fundusz Kultury Narodowej, 1937); broszura dostępna: <https://sbc.org.pl/>

TRASA PODRÓŻY I ARTYSTYCZNE FASCYNACJE

Kulisiewicz rozpoczął drogę na początku marca 1937 roku. Oprócz podstawowych rzeczy osobistych zabrał ze sobą notatniki, kartki do rysowania i ołówki. Zapisał tym narzędziem dwa szkicowniki, które z uwagi na treść będą w tym opracowaniu określane jako włoski (w tym mieszczą się także uwagi z Wiednia) oraz francusko-angielski³³. Grafit znakomicie pasuje do charakteru notatek. Łączą one słowo pisane ze szkicami oglądanych dzieł sztuki - architektury, rzeźby i malarstwa. Kulisiewicz najczęściej rozrysowywał kompozycje, czasem umieszczał obok rysunku krótkie uwagi kolorystyczne (opis słowny). Przemyślenia i spostrzeżenia zostały sformułowane lapidarnymi zdaniem i równoważnikami zdań. Charakter notatek jest bardzo żywy, zdradzający głębokie przeżycie twórcy i odbiorcy dzieł sztuki. Pisze Kulisiewicz: *Znów siedzę w pociągu. Radość wielka. Spełniają się głęboko ukryte marzenia* (szkicownik włoski, Wiedeń, 6)³⁴. *Bazylika św. Marka o zmroku. Słowa są niczem. Są ułomne, żeby powiedzieć nimi wszystko. Dzieło boskie* (Wenecja, 20). *Siedzę w ogrodzie naprzeciw Chiesa Giotto. Za chwilę go zobaczę [freski Giotta]. Przedziwny świat pełen drgnięć duszy. Dużo w tym wszystkim naiwności, ale jakże wiele prawdy ludzkiej* (Padwa, 26, 27). *Niezwykła włóczęga. Jedne niebieskie porcięta, jedna niebieska koszula, mała walizka i oczy, które chcą wiele widzieć* (Perugia, 30).

Pod względem komfortu nie była to droga łatwa. Kolejne transze pieniędzy na dalszą podróż artysta dostawał przez konsulat, o czym często wspomina w kartkach do swojej żony³⁵. Na podstawie ich lektury można się dowiedzieć, że we Włoszech grafik poruszał się głównie pociągami lub pieszo, sporadycznie rowerem, dużo czasu spędzając sam na sam z własnymi myślami i ołówkiem w rękę. We Francji, podróżując wraz ze znajomymi (szerzej na temat artystycznych znajomości w dalszej części tekstu), korzystał z samochodu. Zmiana tempa podróży wpłynęła na

dlibra/publication/33581/edition/32166/content?ref=desc (data dostępu 14. 08. 2017). Inne nagrody Tadeusza Kulisiewicza do 1937 roku: I nagroda Prezesa Rady Ministrów (500 zł), Prezydenta m. st. Warszawy i H. Grohmana na Salonie Grafiki Polskiej – 1928 rok; I nagroda m. Krakowa (500 zł) na Wystawie Warszawskiego Związku Zawodowego Polskich Artystów Plastyków, mały srebrny medal na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu – 1929 rok; subsydlum Departamentu Kultury i Sztuki (wyjazd do Francji i Belgii) - 1930 rok; I nagroda (250 zł) na Międzynarodowej Wystawie Drzeworytów w Warszawie Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego – 1933 rok; nagroda Funduszu Kultury Narodowej z okazji wystawy indywidualnej z 1936 roku (600 zł), nagroda Prezydenta m. st. Warszawy (300 zł), nagroda plastyczna m. Łodzi 5000 zł) - 1937 rok, por. *Tadeusz Kulisiewicz. Katalog 1971*, 37.

³³ Szkicowniki: *Włochy* (1937), sygn. MOZK/S/K/1468 i *Francja/Anglia* (1937) – szkicownik w opracowaniu inwentaryzatorskim.

³⁴ Kulisiewicz w szkicowniku włoskim numeruje kartki, we francusko-londyńskim brakuje paginacji. Strony są oznaczeniami nadanymi przez autorkę opracowania.

³⁵ Widokówki: sygn. MOZK/AK/K/601, MOZK/AK/K/602.

charakter szkicowników; włoski przez systematyczność prowadzenia przyjął formę dziennika, francusko-angielski jest zdecydowanie mniej uporządkowany. Myśli są tutaj zapisywane w postaci ciągów wyrazów lub nazwisk artystów – autorów oglądanych dzieł, poprzedzielanych jedynie przecinkami. Drobne notatki z Francji o charakterze praktycznym (nazwy ulic, jedzenie) już na szóstej stronie przechodzą w zapiski londyńskie, a następnie w drugiej części (strony 30 do 51) łączą się z cytatami z przedwojennych periodyków artystycznych (*Sztuki piękne*)³⁶. W tym miejscu (strona 30) pojawia się także zastanawiająca data – 30 kwietnia 1943 – wpisana ręką autora, co podpowiada, że notatki były uzupełniane w czasie wojny i są świadectwem intelektualnych wypraw Kulisiewicza odbywanych w tym okresie na papierze.

Pierwsze zdania zapisane w nocnym pociągu do Wiednia zostały opatrzone datą: *2 na 3 kwietnia* (szkicownik włoski, 1). Ostatni wpis z Italii pochodzi ze Sieny, gdzie artysta dotarł 24 lipca. W Italii był jednak jeszcze ponad miesiąc, o czym świadczą daty wysłanych widokówek. W czerwcu nastąpiła krótka przerwa w podróży, co prawdopodobnie było związane z otrzymaniem nagrody miasta Łodzi³⁷. Wrzesień grafik spędził we Francji, pierwsze dziesięć dni października – w Londynie, a następnie, jadąc ponownie przez Paryż, rozpoczął drogę powrotną. Cała trasa wiodła przez: Wiedeń, Wenecję, Florencję, Castel d’Aiano, Arezzo, Chiusi, Bolonię, Rzym, Orvieto, Sycylię: Palermo, Messyna, Agrigento, Syrakuzy, Taorminę, Cefalu; Paestum, Capri, Positano, Amalfi, Neapol, Pompeję, Padwę, Rawennę, Perugię, Spello, Spoleto, Asyż, Sienę, San Gimignano, Pizę, Mediolan, San Margheritę Ligure, Portofino, Genuę, San Fruttuoso, Modenę, Parmę, Poretę, Paryż, Compiègne, Chartres, Dijon, Fontainebleau, Londyn, Oxford. Jak wynika z zestawienia, Kulisiewicz zwiedzał zarówno wielkie centra kulturowe, jak i typowe miejscowości wypoczynkowe (Margheritę Ligure, Portofino, San Fruttuoso, wyspa Capri). Do niektórych miast wracał kilkakrotnie (Florencja, Wenecja, Paryż), nie kryjąc fascynacji architekturą, zbiorami i urbanistycznym pejzażem. O Florencji napisał, że wraca się tam *jak do czegoś bardzo drogiego* (szkicownik włoski, 32). Na widokówce dodaje: *Florencja jest piękna i dobrze jest oddychać jej powietrzem. Tutaj mógłbym mieszkać* (24. 08. 1937)³⁸.

Mapa artystycznych fascynacji grafika układa się zgodnie z kolejnością oglądanych miast i kolekcji sztuki. Najwięcej miejsca Kulisiewicz poświęcił

³⁶ O tym, że są to przepisane fragmenty tekstów świadczą liczne cytaty z wypowiedzi artystów, od Delacroix do Cézanne. Na razie udało się wykazać, że TK na pewno korzystał z tekstu: Stanisław Świercz, „Edgar Degas (1834-1917)”, *Sztuki piękne* 6 (1925): 282. Wskazany nr pisma znalazł się w spuściźnie TK przechowywanej w CRiG.

³⁷ Widokówka z 9. 06. 37 roku do Juliana Mickuna, sygn. MOZK/AK/K/611.

³⁸ Widokówka z 24. 08. 37 roku do Basi, sygn. MOZK/AK/K/586.

opisom dzieł: Pietera Bruegla (1525-1569)³⁹, Giotta (1226-1337)⁴⁰, Masaccia (1401-1428)⁴¹, Michała Anioła (1475-1564)⁴², Leonarda da Vinci (1452-1519)⁴³, Piero della Francesca (1411-1492)⁴⁴, Luci Signorelli (ok. 1445-1523)⁴⁵. W każdym przypadku najmocniej jego uwagę przykuwał rysunek postaci i plama barwna rozumiana jako środek artystycznego wyrazu. Notuje w szkicowniku: *Zaczarowany świat figurek ludzkich, znów niezwykłość plamy barwnej* (Bruegel, Wiedeń, 3); *Dzieło porywające. I [w] kompozycji, i forma, i treść, i kolor. Dzieło wielkie (...)* *Potęźny psycholog i artysta. Ideal pięknego, żywego muzeum* (Giotto, Padwa, 26); *Potęźne dzieło Masaccia, spokojne, męskie, wspaniałe w formie i kolorze* (Masaccio, Florencja, 34); *Oglądałem w Uffizi Leonarda i Michała Anioła. Pożółkłe, poniszczone kartki. Sklejone. Piękne obcowanie! Sangwinowe głowy kobiece Leonarda, rysunki piórem ołówkiem, tuszem, jakaś blaha notatka. Papier najczęściej podkolorowany na szaro, brązowo [!]. Szkice kompozycyjne. Oglądałem to wszystko długo. Michał Anioł to jest niezwykle jak z kłosa marmurowego wylania się dzieło ludzkie. Widzi się narodziny, wspaniałość pracy, jej mękę i trud* (Florencja, 38); *Kościół św. Franciszka, freski P.D. Francesca [!] (1452). Piękne, poważne, pełne koloru i powietrza, drgają* (Arezzo, 42); *W kaplicy potężne freski Signorelli. Pełne fantazji, dobrego rysunku, wielkie kompozycje słoczonych aktów ludzkich* (Orvieto, 60).

³⁹ Pieter Bruegel Starszy, zwany Chłopskim, artysta niderlandzki uznawany za jednego z największych nowatorów w dziejach sztuki zachodnioeuropejskiej. Ulubioną tematyką jego obrazów był plebejski świat pracy i zabawy. Sceny biblijne również osadzał w realiach niderlandzkiej XVI-wiecznej wsi. Był świetnym pejzażyście, założyciel malarzkiej dynastii malarzy Brueglów.

⁴⁰ Giotto di Bondone, malarz i architekt włoski, uznawany za odnowiciela malarstwa. Na tle innych artystów jego prace wyróżniały się wycuciem przestrzeni, klarownością kompozycji, plastycznością figur ludzkich osadzonych w pejzażu.

⁴¹ Masaccio, włoski malarz, jedna z wybitnych postaci XV-wiecznej sztuki. Świetnie operował perspektywą zbieżną i modelował ludzkie ciała. TK oglądał cykl Masaccia w kaplicy Brancaccich przy kościele Santa Maria del Carmine we Florencji, por. Widokówka z 12.07.37 roku, sygn. MOZK/AK/K/612.

⁴² Michał Anioł, genialny artysta wszech czasów, włoski malarz, rzeźbiarz, architekt i poeta.

⁴³ Leonardo da Vinci, włoski malarz, rysownik, naukowiec, odkrywca, geniusz należący do najważniejszych twórców europejskiej cywilizacji. Kulisiewicz oglądał m.in. Kodeks Atlantycki Leonarda da Vinici w Bibliotece Ambrojańskiej w Mediolanie, por. Widokówka z 01.08.37 roku, sygn. MOZK/AK/K/292.

⁴⁴ Piero della Francesca, włoski naukowiec, matematyk, malarz, autor traktatów z dziedziny geometrii. W swojej twórczości badał zagadnienia perspektywy, w tym kolorystyczno-walorowej. Kulisiewicz zachwyił się przede wszystkim „Legendą św. Krzyża” z kościoła św. Franciszka w Arezzo, por. Widokówka z 21.07.37 roku, sygn. MOZK/AK/K/597.

⁴⁵ Luca Signorelli jeden z ważniejszych malarzy renesansu włoskiego, uznany za pierwszego nowożytnego artystę, który potrafił „rysować nagość jak żywą” (Vasari). Jego mistrzowskim dziełem są freski w katedrze w Orvieto (kaplica Madonny di San Brizio), malowane w przecuciu końca świata (powstały na przełomie XV i XVI w.). Akty ze sceny „Zmartwychwstania ciała” miały inspirować Michała Anioła.

Myśli dotyczące sztuki często łączą się z obserwacjami reporterskimi (drobne scenki uliczne, zachowanie ludzi) i przyrodniczymi: *Po Sycylii zostaje pasmo wspaniałych wrażeń (...) Etna wyrastająca z pejzażu może być tylko dziełem Boga. Morze jest zielone. A kiedy z głębi niego wije wiatr, tworzy się na granicy z ziemią większe białe pasmo. Dwa światy – morze i ziemię, łączy biała, żywa nić* (Sycylia, 28). W lapidarnych obserwacjach można odnaleźć określenia zdradzające kolorystyczną wrażliwość autora: *Idę drogą do świątyni, która leży nad brzegiem morza [Tempio della Concordia na Sycylii]. Kolor złota pięknie kontrastuje z zielonością wody. Osamotnione, wiekami przeszłości obmyte wyrastają jak kwiaty z otaczających je wzgórz i zieleni* (Agrigento, 48). Tekstowi towarzyszy rysunek świątyni. Kolorystyczne zainteresowania Kulisiewicza potwierdzają notatki malarskie; wrażenia z wystawy Jacopo Tintoretta⁴⁶ oglądanej w Wenecji (Wenecja, 29) miały swoją kontynuację w Londynie, gdzie artysta głębiej analizował paletę włoskiego manierysty (Londyn, 23). Samo światło, odgrywające kapitalną rolę w odbiorze kolorów, było ważnym tematem rozważań podróżującego artysty (Wenecja, 17-22).

Francuskie fascynacje Kulisiewicza (notatki z Francji są bardzo lakoniczne i krótkie) można próbować określić na podstawie kilku widokówek wysłanych do żony Basi⁴⁷ i uzupełnień z okresu II wojny światowej (szkicownik francusko-angielski, 30-51). W zapiskach powtarzają się refleksje na temat osobowości twórczych wielkich modernistów malarstwa XIX w.: Vincenta van Gogha (1853-1890)⁴⁸, Paula Gauguin (1848-1903)⁴⁹ i Paula Cézanne (1839-1906)⁵⁰. Do tej trójki w okresie wojennym Kulisiewicz doda Edgara Degas (1834-1917)⁵¹; u wszystkich śledzi zależności między kolorem a formą oraz między linią, rysunkiem a ekspresją; próbuje dociec, na ile rysunek może przekazać prawdę o widzialnej postaci rzeczy. Zapisuje sobie słowa Degas: *Oh, Giotto, laisse moi voir Paris. Et toi Paris, laisse*

⁴⁶ Jacopo Tintoretto (1518-1549), właściwie Jacopo Robusti vel Jacopo Comin, włoski malarz i rysownik okresu manieryzmu, główny przedstawiciel szkoły weneckiej XVI w.

⁴⁷ Widokówki z: 04.09. 37 roku, sygn. MOZK/AK/K/ 568; 7. 9. 37, sygn. MOZK/AK/K/570 oraz widokówka z 09. 10. 37 roku z kolorową reprodukcją motywu z Cézanne, sygn. MOZK/AK/K/602.

⁴⁸ Vincent van Gogh, holenderski malarz, jeden z największych indywidualistów w historii sztuki zachodnioeuropejskiej, wytrwale poszukujący własnej drogi w malarstwie; pod wpływem impresjonistów rozjaśnia paletę, prekursor modernistycznego ekspresjonizmu.

⁴⁹ Paul Gauguin, francuski malarz, rzeźbiarz, grafik, podróżnik, rozczarowany impresjonizmem zwrócił się ku sztuce Azji i Afryki, jego eksperymenty z kolorem, formą i płaszczyzną były rozwijane przez następne pokolenia malarzy.

⁵⁰ Paul Cézanne, francuski malarz uznawany za ojca współczesnego malarstwa. Cézanne odrzucił klasyczną perspektywę, skupiając się na relacjach kolorystycznych brył i przestrzeni obserwowanych bezpośrednio w plenerze. Tworzył głównie w miasteczku Aix-en-Provence („samotnik z Aix-en-Provence”), gdzie powstały kolejne wersje pejzażów z górą Saint-Victoire oraz martwe natury - dwa podstawowe tematy jego obrazów.

⁵¹ Edgar Degas, francuski malarz, rzeźbiarz, grafik, wielki rysownik, najbardziej znany z obrazów, pastelii i rysunków przedstawiających tancerki; ruch i zależności kolorystyczno-sświetlne zmieniające się podczas ruchu były tematem najważniejszym twórczości Degas.

moi voir Giotto [Oh, Giotto, pozwól mi zobaczyć Paryż. Paryżu, pozwól mi zobaczyć Giotta.]⁵². Droga artysty z 1937 roku, modernisty na szlakach dawnych mistrzów, stanowi najlepszy komentarz do przytoczonej myśli. Jej rozwinięcie niespodziewanie można odnaleźć na kartach książek niegdyś należących do artysty⁵³. W rozprawie Tadeusza Kotarbińskiego *Czynniki krępujące swobodę myśliciela*, opatrzoną osobistą dedykacją autora dla Kulisiewiczów⁵⁴, a wydaną w roku wielkiej europejskiej podróży kaliszana, czytamy: *Naśladownictwo jest drogą do twórczości. Chcąc zdobyć własny styl, dobrze bywa wcielić się w cudzy – potem zaś z niego się otrząsnąć. Niejeden utknie w terminatorstwie. Znak to, że odrębność jego osobowości nie była dość silna. Praktyka u mistrza działa jak sito, przesiewa*⁵⁵.

W obrębie zainteresowań grafika znalazła się także tradycja rzeźby francuskiej, od Francois Rude (1784-1855)⁵⁶ i Auguste Rodin (1840-1917)⁵⁷ do Antoine Bourdelle (1861-1929)⁵⁸ i Aristide Maillol (1861-1944)⁵⁹. Skupiając się na tych osobowościach twórczych kaliszana potwierdził wybór najważniejszego dla siebie tematu twórczego, jakim była postać człowieka. Trzeba zaznaczyć, że Kulisiewicz po raz pierwszy był we Francji na początku lat 30., skąd wrócił z głęboką fascynacją ukazania postaci (ludzkich i boskich) w rzeźbie średniowiecznej⁶⁰.

We wskazanej dekadzie sytuacja polityczna w Europie bardzo się zmieniła. Paryż, do którego Kulisiewicz dojechał we wrześniu 1937 r., był miastem Międzynarodowej Wystawy „*Sztuka i technika w życiu współczesnym*”⁶¹, co niewątpliwie potęgowało

⁵² Szkicownik *Francja/Anglia*, 45. Cytat i tłumaczenie za: Stanisław Świerz, „Edgar Degas (1834-1917)”, *Sztuki piękne* 6 (1925): 282.

⁵³ Księgozbiór TK trafił do CRiG wraz z wyposażeniem pracowni.

⁵⁴ Tadeusz Kotarbiński, *Czynniki krępujące swobodę myśliciela* (Warszawa: Tłocznia Kasy imienia Mianowskiego, 1937). Egzemplarz przechowywany w CRiG na pierwszej stronie nosi dedykację wypisaną drobnym charakterem pisma piórem: *Drogim Państwu Kulisiewiczom z serdecznym podziękowaniem za łaskawą pamięć, składam do rąk, autor, 14. XI. 37*. Egzemplarz w opracowaniu inwentaryzatorskim.

⁵⁵ Tamże, 15.

⁵⁶ Francois Rude, francuski rzeźbiarz doby romantyzmu.

⁵⁷ Auguste Rodin, francuski rzeźbiarz, formalnie łączony z impresjonizmem, treściowo z symbolizmem, uznawany za prekursora nowoczesnego rzeźbiarstwa.

⁵⁸ Antoine Bourdelle, francuski rzeźbiarz i pedagog, pomocnik Augusta Rodina, autor popiersia Beethovena (1901) szkicowanego przez TK.

⁵⁹ Aristide Maillol, francuski rzeźbiarz, malarz i projektant tkanin, łączony z secesją i nabizmem; w rzeźbie z nurtem klasycznym (akt kobiecy).

⁶⁰ Najbardziej znana praca Kulisiewicza będąca świadectwem jego inspiracji sztuką romańską jest drzeworyt „*Mędrzec z Arles*”, por. okładka *Tygodnik Ilustrowany* 49 (1936), ta sama reprodukcja powtórzona na okładce *Plastyki* 1/8-9 (1936). W 1937 roku swoje estetyczne wybory potwierdził pośrednio przez wybór widokówki do Basi z fragmentem wyrzeźbionej romańskiej sceny z pastuszkami. Widokówka z 25. 09. 37 roku, sygn. MOZK/AK/K/552 z detalem portalu z Chartres (XII w.).

⁶¹ O ewolucji nazwy paryskiej wystawy i szeroko o politycznym tle jej organizacji: Peter Martyn, „Ostatnia wystawa paryska o ogólnościowym rozgłosie. Tło polityczne, organizacja, główne zamierzenia”, w: *Wystawa paryska 1937. Materiały z sesji naukowej*

atrakcyjność turystyczną i artystyczną stolicy Francji, choć to nie sztuka grała na tej scenie pierwsze skrzypce. Rywalizacja między nacjonalizmami i dyktaturami w czasie paryskiej wystawy przyjęła formy architektonicznego wyścigu. Na placu de Varsovie naprzeciwko siebie stanęły dwie potęgi – dwa monumentalne pawilony, Związku Radzieckiego i hitlerowskich Niemiec⁶². Na tym tle pawilon Polski, nowoczesny w architekturze i wyposażeniu, ale w elementach wystroju składający hołd przeszłości, wypadł kameralnie⁶³. Nie pomógł wysoki poziom artystyczny tej propozycji – ekspozycja powszechnie krytykowana za brak reprezentacyjności, w kraju się nie podobała⁶⁴. Kulisiewicz w charakterystycznym dla siebie lapidarnym stylu z kroplą ironii opisywał narodowe pokazy: *Polska malusia, ale czysta i dobry poziom. A sąsiedzi? Z jednej strony niemiecki pompatyczny (musi być silny) z orłem, a naprzeciw sowiecki z potężnymi figurami – wyciągającymi piersi w stronę orła. Dobry pomysł przyjacielski (...)*⁶⁵. Gwiazdą pawilonu francuskiego – dodajmy – był Pablo Picasso (1881-1973) ze swoją „Guernicą” (1936). Symptomatyczne. Kulisiewicz w 1937 roku nie wspomina ani o tym potężnym płótnie, ani o jego autorze⁶⁶, choć po wojnie o Picassie będzie pisał w kolejnym szkicowniku, nie kryjąc, że uważa go za mistrza⁶⁷.

Instytutu Sztuki PAN, red. Joanna M. Sosnowska (Warszawa: Instytut Polskiej Akademii Nauk, 2009), 29-57.

⁶² Architektem pawilonu Związku Radzieckiego był Borys Iofan (1891-1976), faszystowskich Niemiec – Albert Speer (1905-1981). Pierwszy wieńczyła rzeźba Wiery Muchiny „*Robotnik i kolchoźnica*”, drugi godło III Rzeszy. Więcej na temat narodowych pawilonów, ich wystroju i politycznej propagandy: Iwona Luba, „Sztuka jako reprezentacja. Pawilon jako wizerunek państwa. Polska i państwa ościennie w Paryżu 1937 r.”, w: *Wystawa paryska 1937*, 74-88.

⁶³ Właściwy pawilon polski (pawilon narodowy, arch. Bohdan Lachert, Józef Szanajca) poprzedzała rotunda honorowa (proj. Stanisław Brukalski i Bohdan Pniewski) z Salą Tysiąclecia otoczona ogrodem (proj. Alina Scholtzówna) z 41-metrowym masztem (proj. Stanisław Hempel) i rzeźbą Augusta Zamoyskiego. Do rotundy prowadził portyk przykryty sklepieniem kolebkowym wspartym na rzeźbionych orłach. Dodatkowo wątki ludowo-religijne wzmacniała „wiejska” kapliczka (proj. Janusz Alchimowicz), patrz: Iwona Luba, przypis powyżej.

⁶⁴ Komisarz polskiego pawilonu Lech Niemojewski tłumaczył znaczenie ekspozycji w kontekście „bastionu zachodniej cywilizacji na wschodnich rubieżach Europy”. Szeroko na temat polskiej ekspozycji i przypisywanych jej treści propagandowych, Agnieszka Chmielewska, „Odrębność kulturowa narodu, jego duch i siła, czyli reprezentacja Polski na wystawie paryskiej”, w: *Wystawa paryska 1937*, 89-104; Andrzej K. Olszewski, „Polska na paryskiej Exposition Internationale Arts et Techniques dans la Vie Moderne w 1937”, *Biuletyn Historii Sztuki* 1 (1986): 81-102.

⁶⁵ Widokówka z 03. 09. 37 roku, sygn. MOZK/AK/K/615.

⁶⁶ Reakcja TK była tożsama z komentarzami całej prasy polskiej – relacjonujący paryską wystawę nie zauważyli płótna Picassa (wym. 3,49x7,77 m). Por. Piotr Bernatowicz, *Picasso ze żelazną kurtyną. Recepcja artysty i jego sztuki w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1945-1970* (Kraków: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2006), 48.

⁶⁷ Szkicownik Francja 1949 w opracowaniu inwentaryzatorskim. W zb. CRiG zachował

W Londynie grafik spędził czas w największych muzeach sztuki; zwiedził Muzeum Brytyjskie, Narodową Galerię Sztuki i Galerię Tate. Skrótowość notatek z tych miejsc nie pozwala na drobiazgową analizę. Największe wrażenie niewątpliwie wywarła na nim sztuka starożytna, od Dalekiego Wschodu, Mezopotamii i Egiptu po archaiczne posągi greckie.

ŚRODOWISKO ARTYSTYCZNE

Czytając równolegle widokówki i szkicowniki, udało się ustalić, że do bliskich znajomych artysty z lat przedwojennych należeli: słynny polski typograf Samuel Tyszkiewicz (1889-1954)⁶⁸, założyciel tłoczni Stamperia Pollaca we Florencji oraz jego żona, graficzka Vittoria Lenzi; architekt Jerzy Hryniewiecki (1908-1989)⁶⁹ wraz z żoną Aliną; rodzeństwo ceramików, rzeźbiarka Mika Mickun (1886-1974)⁷⁰ i technolog Julian Mickun (zm. 1973)⁷¹ oraz malarze, późniejsze osobowości powojennej emigracji Konstanty Brandel (1880-1970)⁷² i Marek Żuławski (1908-

się niewielki rysunek kompozycji „Guernica” (12 x 16 cm) narysowany piórką przez TK, praca niedatowana, por. sygn. MOZK/S/K/653.

⁶⁸ Samuel Tyszkiewicz, typograf, drukarz, wydawca, założyciel drukarni Stamperia Pollaca we Florencji słynącej z bardzo wysokiego poziomu prac (Grand Prix Światowej Wystawy w Paryżu, 1937), por. *Oficyna drukarska Samuela Tyszkiewicza – wystawa w Muzeum Historycznym Warszawy*, wersja elektroniczna: <http://www.tak.waw.pl/aktualnosci/30-oficyna-drukarska-samuela-tyszkiewicza---wystawa-w-muzeum-historycznym-warszawy.html> (dostęp 25. 04. 2017).

⁶⁹ Jerzy Hryniewiecki, architekt, urbanista, teoretyk architektury, nauczyciel akademicki, podróżnik.

⁷⁰ Mika Mickun, rzeźbiarka, ceramiczka, projektantka art-deco, uczennica Antoine Bourdelle (1861-1929), córka Wila Mickuna, właściciela fabryki kaffi w Janówku pod Warszawą, siostra Juliana Mickuna, por. Małgorzata Dąbrowska, „Bourdelle - mistrz i inspirator. Polskie rzeźbiarki w Paryżu”, *Archiwum Emigracji. Studia-szkice-dokumenty*, 1-2 (2012): 66 i nast.; Krystyna Moisan-Jabłońska, „Mika Karolina Mickun - zarys biografii i twórczości”, *Biuletyn Historii Sztuki* 58 (1996): 33-44; Ewa Ziemińska, „Nowy kolor w rzeźbie. Mika Mickun”, w: *Skontrum w Muzeum Rzeźby*, koncepcja i red. merytoryczna Agnieszka Tarasiuk, Aleksandra Janiszewska (Warszawa: Muzeum Narodowe, 2013), 214-227.

⁷¹ Julian Mickun, technolog ceramik, syn Wila Mickuna, brat Miki Mickun, współorganizator kierunku ceramicznego warszawskiej ASP przy katedrze prof. Karola Tichego i współautor triumfu polskich ceramików na Międzynarodowej Wystawie Sztuki Dekoracyjnej w Paryżu (1925). Organizator Grupy Ceramików (1938), złożonej z artystów rozwiązanej „Ładu”. Grupa korzystała z prywatnej pracowni – kaflarni Mickuna w Warszawie. Autor broszury wystawy grupy ceramików, patrz tegoż, *Wystawa grupy ceramików* (Warszawa: Instytut Propagandy Sztuki, 1938). Interesująca rozmowa, przybliżająca czas powstawania nowoczesnej ceramiki polskiej i przedwojennego środowiska jej twórców: Stanisław Woźnicki, „Polska ceramika indywidualna. Rozmowa z Julianem Mickunem i Julią Kotarbińską”, *Plastyka* 7/28 (1938): 200-207.

⁷² Konstanty Brandel, artysta malarz, grafik, uczeń L. Wyczółkowskiego i J. Mehoffera w krakowskiej ASP, od 1903 roku w Paryżu, gdzie samodzielnie kontynuował studia malarskie i uczył się technik graficznych. Po wojnie wraz ze stratą warsztatu porzucił grafikę na rzecz

1985)⁷³. Jak wynika z treści korespondencji, najserdeczniejsze koleżeństwo łączyło Kulisiewicza z Hryniewieckimi (pisał o nich *kochane ludy, bycze ludy*) i Samuelem Tyszkiewiczem. Artysta wielokrotnie korzystał z gościny u typografa w Castel d'Aiano, niedaleko Florencji oraz szkicował samą posiadłość⁷⁴. Śladem tej przyjaźni jest papier z charakterystycznym znakiem wodnym oficyny Stamperia Pollaca, na którym widnieje rysunek portu w Palermo⁷⁵. Z wybitnym technologiem ceramiki Julianem Mickunem, współorganizatorem kierunku ceramicznego na warszawskiej ASP, Kulisiewicz utrzymywał kontakty także w okresie powojennym⁷⁶. Dalsza analiza materiałów źródłowych będzie podstawą do zbudowania szerszej mapy artystycznych znajomości, zweryfikowanych w okresie II wojny światowej i trudnych latach stalinowskich. Próbę czasu, jak dowodzi późniejsza korespondencja⁷⁷, na pewno przetrwała przyjaźń z graficzką Bogną Krasnodębską-Gardowską (1900 - 1986)⁷⁸, którą Kulisiewicz nazywa „Bogienką”. Prace tej dwójki znalazły się w polskim pawilonie na Międzynarodowej Wystawie w Paryżu w 1937 roku⁷⁹.

malarstwa przesyconego treściami symbolicznymi i literackimi. Na międzynarodowej wystawie paryskiej w 1937 roku otrzymał Grand Prix za grafikę. Laureat nagrody paryskiej „Kultury” (1960). Por. Maryla Sitkowska, „Brandel Konstanty”, w: *Słownik malarzy*, t. 2, 37; Irena Kosowska, *Konstanty Brandel*, wersja elektroniczna: <http://culture.pl/pl/tworca/konstanty-brandel> (dostęp 25. 04. 2017); Mirosław A. Supruniuk, *Ostatnia podróż Konstantego Brandla do Polski*, wersja elektroniczna: http://www.bu.umk.pl/Archiwum_Emigracji/Gabinet.htm (dostęp 25. 08. 2017).

⁷³ Marek Żuławski, malarz, grafik, krytyk sztuki, syn pisarza Jerzego Żuławskiego; od 1936 roku na emigracji w Londynie, autor audycji o sztuce dla radia BBC, por. Małgorzata Kitowska-Łysiak, Marek Żuławski, wersja elektroniczna: <http://culture.pl/pl/tworca/marek-zulawski> (dostęp 25. 04. 2017); Marek Machowski, „Żuławski Marek”, w: *Słownik malarzy*, t. 2, 421-422.

⁷⁴ Rysunki Tadeusza Kulisiewicza z Castel d'Aiano: sygn. MOZK/S/K/948, sygn. MOZK/S/K/256, sygn. MOZK/S/K/242.

⁷⁵ Tadeusz Kulisiewicz, „Palermo”, rysunek lawowany, MOZK/S/K/946. Praca powstała na fragmencie większego arkusza, co wskazuje, że potencjalnie istnieje więcej prac na papierze z tłoczni Samuela Tyszkiewicza.

⁷⁶ Szkicownik *Francja* 1949, w opracowaniu inwentaryzatorskim.

⁷⁷ Listy i kartki Bogny Krasnodębskiej-Gardowskiej do Tadeusza Kulisiewicza, sygn. MOZK/AK/K/75, 98, 101-107, 113, 124, 136, 138, 144, 208, 326.

⁷⁸ Bogna Krasnodębska-Gardowska, polska graficzka, członkini Stowarzyszenia Polskich Artystów Grafików „Ryt”, nagrodzona złotym medalem na wystawie paryskiej 1937, po wojnie należała do Grupy Dziewięciu, żona prof. Ludwika Gardowskiego (1890-1965), współzałożyciela „Rytu”. Por. Agata Pietrzak, *Mistrzynie współczesnego drzeworytu: Bogna Krasnodębska-Gardowska. Katalog prac ze zbiorów Biblioteki Narodowej* (Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1999).

⁷⁹ Widokówka z Paryża, 4.9. 37, sygn. MOZK/AK/K/568. Kulisiewicz pisze: *razem z Bogienką wisimy obok siebie*. TK nie jest wzmiankowany przez autorów przytaczanych powyżej omówień wystawy paryskiej.

PODSUMOWANIE

W jaki sposób podróż zaowocowała w dalszej twórczości kaliszana? Poprzestając na uwagach ogólnych, choć temat wart jest pogłębionej analizy formalnej, trzeba stwierdzić, że ślady fascynacji klasyczną sztuką są widoczne już w serii pastelowych głów inspirowanych formą kor i kurosów oraz szeregu rysunków - replik starożytnych kompozycji⁸⁰. O bezpośrednim wpływie podróży można mówić w przypadku cyklu „Szlembark”, powstałego w latach tuż-przedwojennych (1938-1939). Tematy ze znanej sobie od lat 20. górskiej wioski, wiele razy podejmowane w drzeworytach, artysta tym razem pokazał używając najbardziej klasycznego z narzędzi - ołówka. Rysunki wiejskich kobiet i dzieci powstałe po włosko-francusko-angielskiej podróży niosą w swojej formie monumentalność i ponadczasowość greckich rzeźb. Szukając dalej, Kulisiewicz klasycznymi rytmami nasycił zarówno sylwetki indyjskich kobiet (cykl „Indie”), jak i niektóre rysunki głów i twarzy (tutaj najbardziej znamieny wydaje się „Lotnik” z cyklu „Stalowe ptaki” zdradzający wpływ sztuki Michała Anioła)⁸¹. Niewątpliwie największym hołdem złożonym dziedzictwu Europy i własnej wyobraźni była „Godzina śródziemnomorska”, czyli cykl rysunków do esejów Jana Parandowskiego⁸².

Szkicowniki Tadeusza Kulisiewicza z podróży 1937 roku są ważnym źródłem poznania jego twórczych fascynacji i artystycznej wrażliwości. Zarysowana trasa podróży wyznacza zarazem potężny zespół autorów i dzieł - od starożytności i epoki nowożytnej po ‘odnowicieli malarstwa’ z XIX wieku - które okazały się bliskie nowoczesnemu twórcy. Podążając za mistrzami średniowiecznymi uczył się ‘prawdy spojrzenia’, czyli bezpośredniości w patrzeniu na formę; malarzy renesansu czytał poprzez dramat człowieka rozpisany na akty Masaccia, czy postaci Giotta, śledził poczynania Cézanne’a i van Gogha, nadal szukając formy dla opisu człowieka. Ten pierwiastek sztuki Kulisiewicza pozostanie niezmienny. Niezależnie od warunków politycznych i narzucanych doktryn artystycznych, antropocentryzm pozostał najważniejszą ‘religią’ wyznawaną przez mistrza z Kalisza. Będąc ciągle w drodze, Kulisiewicz wypełniał zarazem powinność artysty, o której pisał: *W sztuce nie chodzi o wynajdowanie nowego, lecz powolne odbycie bardzo starej drogi, jakby to było po raz pierwszy* (szkicownik francusko-londyński, 34). Charakter notatek francusko-londyńskich nie pozwala jednoznacznie stwierdzić, czy jest to oryginalna

⁸⁰ MOZK/S/K/ 590, MOZK/S/K/ 720, MOZK/S/K/ 209, MOZK/S/K/ 211, MOZK/S/K/ 208, MOZK/S/K/ 450, MOZK/S/K/ 875, MOZK/S/K/ 949, MOZK/S/K/ 600, MOZK/S/K/ 606.

⁸¹ TK, „Lotnik”, sygn. MOZK/S/K/854, cykl „Stalowe Ptaki”, 1965 porównanie z twarzą „Dawida” Michała Anioła. Zob. także „Rozmowa”, 1959-1917 – akwarela odciskana z prywatnej kolekcji Wandy i Leonarda Pietraszaków, reprodukcja pracy wykorzystana na okładce albumu: *Tadeusz Kulisiewicz mniej znany*, red. Jolanta Karbowska (Warszawa: Wydawnictwo Studio EMKA, 2009), 67 oraz okładka.

⁸² Jan Parandowski, *Godzina Śródziemnomorska*, il. Tadeusz Kulisiewicz (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1970).

myśl Kulisiewicza czy artysta przyswoił ją za podziwianymi mistrzami rzeźby francuskiej (Bourdelle, Dispiou). Trudno jednak nie zauważyć, że maksyma bardzo dobrze definiuje strategię modernisty twórczo czerpiącego z dorobku pokoleń. Podróż rozumiana potocznie i metaforycznie była esencją sztuki Kulisiewicza.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA IKONOGRAFICZNE I ARCHIWALNE

Centrum Rysunku i Grafiki im. Tadeusza Kulisiewicza w Kaliszu Oddział Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu

Zbiór prac Tadeusza Kulisiewicza:

MOZK/S/K/946; MOZK/S/K/ 590, MOZK/S/K/ 720, MOZK/S/K/ 209, MOZK/S/K/ 211, MOZK/S/K/ 208, MOZK/S/K/ 450, MOZK/S/K/ 875, MOZK/S/K/ 949, MOZK/S/K/ 600, MOZK/S/K/ 606; MOZK/S/K/854.

Archiwum Tadeusza Kulisiewicza, zespoły:

Dokumenty Życia Społecznego:

MOZK/AK/DŹS/9/1-7/1; MOZK/AK/DŹS/1-7/4; MOZK/AK/DŹS/18/1-3/2; MOZK/AK/DŹS/19; MOZK/AK/DŹS/25; MOZK/AK/DŹS/31/1-4/4; MOZK/AK/DŹS/35/1-4/1; MOZK/AK/DŹS/ 31/1-4/4; MOZK/AK/DŹS/36; MOZK/AK/DŹS/43; MOZK/AK/DŹS /219, sygn. MOZK/AK/DŹS /264, sygn. MOZK/AK/DŹS /280; MOZK/AK/DŹS/53; MOZK/AK/DŹS/54/1-2/; MOZK/AK/DŹS/55/1-3/.

Notatki odręczne/rękopisy:

MOZK/AK/N/3/1-2/; MOZK/AK/N/104/1-2/.

Korespondencja:

Widokówki (1937): MOZK/AK/K/549-617 oraz inne: sygn. MOZK/AK/K/75, MOZK/AK/K/98, MOZK/AK/K/101-107, MOZK/AK/K/113, MOZK/AK/K/124, MOZK/AK/K/136, MOZK/AK/K/138, MOZK/AK/K/144, MOZK/AK/K/208, MOZK/AK/K/326.

Szkicowniki (notatniki):

Włochy (1937), sygn. MOZK/S/K/1468; Francja/Anglia (1937) – szkicownik w opracowaniu inwentaryzatorskim; Francja (1949) - szkicownik w opracowaniu inwentaryzatorskim; ASP, sygn. MOZK/S/K/1475; szkicownik z Francji (1930), sygn. MOZK/S/K/1470; szkicownik chiński (1952), sygn. MOZK/S/K/1711; szkicownik Indie (1956), sygn. MOZK/S/K/1463.

WYDAWNICTWA ALBUMOWE, KATALOGI

Jakimowicz, Irena. 1976. *Tadeusz Kulisiewicz*. Warszawa: Wydawnictwo Arkady.

Jakimowicz, Irena, Ewa Maliszewska. 1971. *Tadeusz Kulisiewicz. Wystawa prac*.

- Katalog*. Warszawa: Galeria Sztuki Współczesnej.
- Jaworowicz, Hanna, Barbara, Kowalska. 1999. *Tadeusz Kulisiewicz*. Kalisz: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej.
- Jaworowicz, Hanna. 2008. „Rysunki z podróży”. W: *Kulisiewicz i jego stypendyści*, red. Agnieszka Cieślińska-Kawecka et al., 7-10. Warszawa: Fundacja Stypendia i Nagrody im. Tadeusza Kulisiewicza, Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie.
- Kowalska, Barbara. 2008. „Kulisiewicz i Kalisz”. W: *Kulisiewicz i jego stypendyści*, red. Agnieszka Cieślińska-Kawecka et al., 11-16. Warszawa: Fundacja Stypendia i Nagrody im. Tadeusza Kulisiewicza, Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie.
- Karbowska, Jolanta (red.). 2009. *Tadeusz Kulisiewicz mniej znany*. Warszawa: Wydawnictwo Studio EMKA.
- Kulisiewicz, Tadeusz. 1959. *Rysunki z Indii*. Wstęp: Andrzej Jakimowicz. Warszawa: Wydawnictwo Artystyczno-Graficzne RSW „Prasa”.
- Kulisiewicz, Tadeusz. 1956. *Tadeusz Kulisiewicz*. Wstęp: Joanna Guze. Warszawa: Wydawnictwo Sztuka.
- Kulisiewicz, Tadeusz. 1964. *Indisches Tagebuch*. Wstęp: Joanna Guze. Berlin: Henschelverlag Kunst und Gesellschaft.
- Kulisiewicz, Tadeusz. 1958. *Wystawa rysunków: „Kaukaskie koło kredowe”, „Meksyk”, „Indie”*. Warszawa: Centralne Biuro Artystyczne, Związek Polskich Artystów Plastyków
- Kulisiewicz, Tadeusz. 1979. *Rysunek, grafika*. Kalisz: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej.
- Kulisiewicz, Tadeusz. *Azja mistrza Kulisa - rysunki Tadeusza Kulisiewicza z Chin i Indii*. 1984. Wstęp: Jacek Szelegejd. Warszawa: Muzeum Azji i Pacyfiku.
- Kulisiewicz, Tadeusz. 1984. *Dziennik kubański*. Katowice: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Sitkowska, Maryla. 2015. *Władysław Skoczylas (1883-1934)*. Warszawa: Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie, Muzeum nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym, Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce.
- Pietrzak, Agata. 1999. *Mistrzynie współczesnego drzeworytu: Bogna Krasnodębska-Gardowska. Katalog prac ze zbiorów Biblioteki Narodowej*. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

OPRACOWANIA

- Bernatowicz, Piotr. 2006. *Picasso ze żelazną kurtyną. Recepcja artysty i jego sztuki w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1945-1970*. Kraków: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Blum, Helena. 1937. *Nowoczesny drzeworyt polski*. Lwów: Towarzystwo Naukowe.
- Chmielewska, Agnieszka. 2009. „Odrębność kulturowa narodu, jego duch i siła, czyli reprezentacja Polski na wystawie paryskiej”. W: *Wystawa paryska 1937. Materiały z sesji naukowej Instytutu Sztuki PAN*, red. Joanna M. Sosnowska, 89-104. Warszawa: Instytut Polskiej Akademii Nauk.
- Dąbrowska, Małgorzata. „Bourdelle - mistrz i inspirator. Polskie rzeźbiarki w Paryżu”, *Archiwum Emigracji. Studia-szkice-dokumenty*, Zeszyt 1-2 (16-17) (2012): 63-75.
- Kubalska-Sulkiewicz, Krystyna. 1974. „Instytut Propagandy Sztuki”, W: *Polskie życie artystyczne w latach 1915-1939*, praca zbiorowa pod red. Aleksandra Wojciechowskiego, 556-560. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

- Luba, Iwona. 2009. „Sztuka jako reprezentacja. Pawilon jako wizerunek państwa. Polska i państwa ościennie w Paryżu 1937 r. W: *Wystawa paryska 1937. Materiały z sesji naukowej Instytutu Sztuki PAN*, red. Joanna M. Sosnowska, 74-88. Warszawa: Instytut Polskiej Akademii Nauk.
- Martyn, Peter. 2009. „Ostatnia wystawa paryska o ogólnoswiatowym rozgłosie. Tło polityczne, organizacja, główne zamierzenia”, W: *Wystawa paryska 1937. Materiały z sesji naukowej Instytutu Sztuki PAN*, red. Joanna M. Sosnowska, 29-57. Warszawa: Instytut Polskiej Akademii Nauk.
- Moisan-Jabłońska, Krystyna. „Mika Karolina Mickun - zarys biografii i twórczości”, *Biuletyn Historii Sztuki* 58 (1996): 33-44.
- Olszewski, Andrzej K. „Polska na paryskiej Exposition Internationale Arts et Techniques dans la Vie Moderne w 1937”, *Biuletyn Historii Sztuki* 1 (1986): 81-102.
- Sosnowska, Joanna M. 2009. *Wystawa paryska 1937. Materiały z sesji naukowej Instytutu Sztuki PAN*. Warszawa: Instytut Polskiej Akademii Nauk.
- Strent, Rafał. „Noblesse oblige. Pracownia grafiki warsztatowej”, *Aspiracje* (2008), 44-52.
- Ziemińska, Ewa. 2013. „Nowy kolor w rzeźbie. Mika Mickun”, W: *Skontrum w Muzeum Rzeźby*, koncepcja i red. merytoryczna Agnieszka Tarasiuk, Aleksandra Janiszewska, 214-227. Warszawa: Muzeum Narodowe.
- Woźnicki, Stanisław. „Polska ceramika indywidualna”. Rozmowa z Julianem Mickunem i Julią Kotarbińską, *Plastyka* 7/28 (lipiec 1938): 200-207.

ESEJE, ROZPRAWY

- Kotarbiński, Tadeusz. 1937. *Czynniki krępujące swobodę myśliciela*. Warszawa: Tłocznia Kasy imienia Mianowskiego.
- Parandowski, Jan. 1970. *Godzina Śródziemnomorska*, il. Tadeusz Kulisiewicz. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

TEKSTY ON-LINE

- Gorządek, Ewa. *Tadeusz Kulisiewicz*, wersja elektroniczna: <http://culture.pl/pl/tworca/tadeusz-kulisiewicz> (dostęp 12. 08. 2017).
- Kitowska-Łysiak, Małgorzata. *Marek Żuławski*, wersja elektroniczna: <http://culture.pl/pl/tworca/marek-zulawski>, (dostęp 25. 04. 2017);
- Kossowska, Irena. *Konstanty Brandel*, wersja elektroniczna: <http://culture.pl/pl/tworca/konstanty-brandel>, (dostęp 25. 04. 2017);
- Supruniuk, Mirosław A. *Ostatnia podróż Konstantego Brandla do Polski*, wersja elektroniczna: http://www.bu.umk.pl/Archiwum_Emigracji/Gabinet.htm, (dostęp 25. 08. 2017).

CZASOPISMA

- Archiwum Emigracji. Studia-szkice-dokumenty*, Zeszyt 1-2 (16-17) (2012).
Arkady (luty 1937).
Aspiracje. Pismo warszawskich szkół artystycznych (jesień 2008): 46.
Biuletyn Historii Sztuki 1 (1986), 58 (1996).

Goniec Częstochowski 91 (1937).
Nike. Czasopismo poświęcone polskiej kulturze plastycznej, R. I, z. IV (1937): 162.
Plastyka 1/8-9 (1936), 7/28 (1938).
Sztuki piękne 6 (1925).
Tygodnik Ilustrowany 49 (1936).
Zachęta (grudzień 2013 - styczeń, luty 2014).
Wiadomości Literackie 1 (1936).
Żołnierz Wolności 45/910 (1965).
Polska 2/187 (1972).
Perspektywy 47/534 (1979).

SŁOWNIKI

Lewicka-Morawska, Anna, Marek Machowski, Maria Anna Rudzka. 1998. *Słownik malarzy polskich. Od średniowiecza do modernizmu*, t. 1. Warszawa: Wydawnictwo Arkady.
Sitkowska, Maryla et al. 2001. *Słownik malarzy polskich. Od dwudziestolecia międzywojennego do końca XX w.*, t. 2. Warszawa: Wydawnictwo Arkady sp z o.o.
Kubalska-Sulkiewicz, Krystyna, et al. 2009. *Słownik wiedzy o kulturze*. Warszawa: Wydawnictwo Arkady Sp. z o.o.

STRONY INTERNETOWE

Biblioteka Uniwersytecka Toruń
<http://www.bu.umk.pl/>

Culture.pl
<http://culture.pl/pl/>

Encyklopedia PWN
<https://encyklopedia.pwn.pl>

„Gazeta Wyborcza”
<http://wyborcza.pl>

Muzeum Historyczne Warszawy
<http://www.tak.waw.pl/aktualnosci/30-oficyna-drukarska-samuela-tyszkiewicza---wystawa-w-muzeum-historycznym-warszawy.html>

Śląska Biblioteka Cyfrowa
<https://sbc.org.pl>

PODRÓŻ 1937. SZKICOWNIKI I WIDOKÓWKI TADEUSZA KULISIEWICZA JAKO ŹRÓDŁO POZNANIA DROGI ARTYSTY

Słowa kluczowe: Kulisiewicz, szkicowniki, podróże, widokówki, Włochy, Francja, Wielka Brytania

W 1937 r. Tadeusz Kulisiewicz, pochodzący z Kalisza wybitny polski rysownik i grafik, wyruszył w kilkumiesięczną podróż po Europie. Droga wiodła przez Austrię, Włochy, Francję i Wielką Brytanię. Trasa składa się na obraz *grand tour* - podróży intelektualnej podejmowanej dla poszerzenia horyzontów i estetycznego wyrobienia wykształconego Europejczyka. Refleksje z wyprawy artysta zawarł w dwóch niewielkich notatnikach przechowywanych w Centrum Rysunku i Grafiki im. Tadeusza Kulisiewicza Oddziale Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu. Przedstawiony tekst przynosi analizę treści szkicowników z 1937 r., poszerzonych o informacje zawarte na pocztówkach wysłanych w tym czasie do żony Marii Suder. Szkicowniki i pocztówki - niewykorzystane dotychczas źródło wiedzy – pokazują drogi kształtowania się dojrzałej plastycznej wizji artysty oraz ujawniają artystyczne kontakty łączące Kulisiewicza ze znanymi twórcami.

THE VOYAGE 1937. TADEUSZ KULISIEWICZ'S SKETCHBOOKS AND POSTCARDS AS A SOURCE TO UNDERSTAND HIS ARTISTIC WAY

Keywords: Kulisiewicz, sketchbooks, travels, postcards, Italy, France, Great Britain

In 1937 Tadeusz Kulisiewicz, an outstanding Polish graphic artist and graphic artist from Kalisz, set out on a few-month trip around Europe. The road led through Austria, Italy, France and Great Britain. The route creates an image of a grand tour - an intellectual trip undertaken to widen horizons and to improve aesthetic sophistication of an educated European. Reflections from the expedition were included by the artist in two small notebooks kept in Tadeusz Kulisiewicz Center of Drawing and Graphics, Department of the District Museum of the Kalisz. The presented text provides an analysis of the contents of the sketchbooks from 1937, expanded by the information on the postcards sent at that time to his wife Maria Suder. The sketchbooks and the postcards - an unexploited source of knowledge - show the ways of creating a mature artistic vision of the artist and reveal artistic connections between Kulisiewicz and well-known artists.